

**ЎЗБЕКИСТОН ССР СИЁСИЙ ЭЛИТАСИ ФАОЛИЯТИНИНГ ХОРИЖИЙ
ТАДҚИҚОТЛАРДА ЁРИТИЛИШИ**DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.34.83.003>

Рашидов Шохжаҳон Тоҳир ўғли,

Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институти таянч докторанти

Аннотация: мақолада Ўзбекистон ССРда XX аср 50-йилларида раҳбарлик қилган давлат ва жамоат арбобларининг фаолияти таҳлил қилинади. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиблари, Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми ҳамда Министрлар Совети раислари олиб борган ижтимоий-иқтисодий сиёсат хорижий тадқиқотчиларнинг асарларида ҳам акс этган. Мақолада хорижлик олимларнинг Ўзбекистон ССР давлат бошқаруви ҳамда уларнинг раҳбарлари ҳақида билдирган фикрлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: давлат бошқаруви, сиёсий элита, сиёсий раҳбар, Ўзбекистон Компартияси, Олий Совет Президиуми, Министрлар Совети, Сиёсий бюро.

**ОСВЕЩЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ УЗБЕКСКОЙ
ССР В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ**

Рашидов Шохжаҳон Тоҳир ўғли

Базавый докторант Института Истории Академия наук Узбекистан.

Аннотация: в данной статье анализируется деятельность государственных и общественных деятелей, возглавлявших в 50-е годы XX века Узбекскую ССР. Социально-экономическая политика, проводимая первыми секретарями ЦК Компартии Узбекистана, Президиумом Верховного Совета Узбекской ССР и Председателями Совета Министров Узбекистана, нашла свое отражение в работах зарубежных исследователей. В статье анализируются взгляды зарубежных ученых касательно государственного управления Узбекской ССР и их руководителей.

Ключевые слова: государственное управление, политическая элита, политический деятель, Коммунистическая партия Узбекистана, Президиум Верховного Совета, Совет Министров, Политбюро.

**COVERAGE OF THE ACTIVITIES OF THE POLITICAL ELITE OF THE
UZBEK SSR IN FOREIGN RESEARCHES**

Rashidov Shokhjahan Tokhir ogli,

PhD student of the Institute of History, Academy of sciences of Uzbekistan

Abstract: This article analyzes the activities of state and public figures who headed the Uzbek SSR in the 50s of the XX century. The socio-economic policy pursued by the first secretaries of the Central Committee of the Communist Party of Uzbekistan, the Presidium of the Supreme Soviet of the Uzbek SSR and the Chairmen of the Council of Ministers of Uzbekistan has been reflected in the works of foreign researchers. The article analyzes the views of foreign scientists regarding the public administration of the Uzbek SSR and their leaders.

Key words: state administration, political elite, politician, Communist Party of Uzbekistan, Presidium of the Supreme Council, Council of Ministers, Politburo.

Дунёда XX асрда рўй берган турли сиёсий ва ижтимоий жараёнларга Совет Иттифоқи ва унинг бошқарув тизими бевосита таъсир кўрсатди. Айниқса, Сталин вафотидан кейин бошланган “илиқлик” даври совет бошқарув тизимининг шакл ва моҳиятида жиддий

Ўзгаришлар рўй беришига сабаб бўлди. Бу ҳол иттифоқдош республикалар сиёсий ҳаётида ҳам акс этди. Ўзбекистон ССРнинг давлат бошқаруви тизими ҳам янгича кўринишда шакллантирилди. Айнан шу даврда ўзбек сиёсий элитасининг янги авлоди етишиб чиқа бошлади. Кўпгина Ғарб давлатларидаги советология марказларида Ўзбекистон ССРнинг давлат бошқаруви тарихи бўйича кўплаб тадқиқотлар амалга оширилди. Хусусан, Ўзбекистон ССРнинг бошқарув тизими, республикадаги ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ҳаёт ҳамда давлат ва ҳукумат раҳбарларининг фаолиятига оид дастлабки хорижий тадқиқотлардан бири Ирвин Стевеннинг[3] Колумбия университетиди (АҚШ) химоя қилинган докторлик диссертациясида акс этган. Тадқиқот объекти сифатида 1952-1981 йилларда ўзбек совет элитаси фаолиятини ёритган тадқиқотчи Сталин вафотидан кейинги даврда ўзбекистонлик раҳбарларнинг сиёсий ва этник жиҳатларига эътибор қаратади. Олим фақатгина Ўзбекистон Компартиясининг Марказий Комитети бюроси, унинг биринчи сиёсий раҳбарлари ҳамда партиянинг қуйи бўғинларидаги органлари фаолиятини ёритади. Шунингдек, Марказий Комитет номенклатураси, раҳбарларнинг тайинлаш механизмлари, обкомлар фаолияти ҳам таҳлил қилинган. Интернет тармоғида фақатгина мазкур диссертациянинг автореферати жойланганлиги сабабли, тадқиқот билан тўлиқ танишиш имконияти мавжуд эмас.

Қайд этиш лозимки, 1950-1983 йилларда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетига 5 нафар шахс: Амин Ниёзов (1950-1955), Нуриддин Муҳитдинов (1955-1957), Собир Камолов (1958-1959) ҳамда Шароф Рашидов (1959-1983)лар раҳбарлик қилади.

Хорижий тадқиқотлар ичида АҚШлик олим Эдвар Оллвортнинг “Замонавий ўзбеклар”[2, P.423] китобида ҳам ўзбек сиёсий элитасининг айрим вакилларига тўхталади. Хусусан, 1956 йил октябрда ўтказилган Ўзбекистон зиёлиларининг I курултойи ҳақидаги фикрлари эътиборга лойиқ. Мазкур курултойда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби Нуриддин Муҳитдинов романнавис Абдулла Қодирийни бегуноҳларча қурбон бўлган зиёли деб атаганини қайд этади”[2, P.252]. Шунингдек, XX аср 50-йилларида Никита Хрушчёвнинг Шарқ мамлакатлари билан алоқаларни кенг йўлга қўйгани ҳамда бу жараёнда Ўзбекистон сиёсий элитасининг таниқли намояндалари сафарбар қилингани таъкидлаб ўтади. Бундан ташқари ўзбек совет элитасининг яна бир ёркин намоёнчаси Шароф Рашидовнинг сиёсий ва адабий фаолияти ҳақида ҳам тўхталади. “Оллвортга кўра, Рашидов даврининг аҳамияти шунда эдики, ўзбек миллатига мансуб кишининг юксак лавозимни узоқ вақт эгаллагани халққа фойдаси энг кўп теккан вақт бўлди ва бу ўзбекларнинг “етакчилик” борасидаги кадриятлар тизимини белгилаб берди”[7].

Гарвард университетининг Россия тадқиқотлари маркази (Ҳозирда “Россия ва Еуроосиё тадқиқотлари бўйича Давис маркази”)да фаолият юритган сиёсий фанлар доктори Доналд Карлс 1986 йилда эълон қилган “Ўзбек сиёсий элитаси: Политбюро ва секретариат (1938-1983)[4, P.91-132.]” номли мақоласида Ўзбекистон ССРнинг сиёсий элитаси, компартия, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети бюроси ҳамда номенклатура тизими билан боғлиқ масалаларни баён қилган. Олим ўз мақоласида Ўзбекистондаги лидерларнинг сиёсий ҳокимиятга келишида ҳудудий, этник ва диний алоқалари Тошкент, Фарғона, Самарқанд ва кам ҳолларда Хоразм билан боғлангани уларнинг келгуси карьерасида муҳим ўрин тутганини таъкидлайди. Жумладан, Тошкент элитаси вакиллари ҳисобланган Собир Камолов, Мансур Мирзааҳмедов[8], Сирож Нуриддинов[12] каби сиёсий арбобларнинг шахсий карьерасидаги ўсиш Нуриддин Муҳитдиновнинг (у ҳам тошкентлик эди) биринчи секретарь бўлиб ишлаши билан боғлиқлигига урғу беради[1, P.108.].

Бирок, мазкур қарашни унчалик ҳам тўғри деб бўлмайди. Жумладан, 30 ёшида (1940 йилда) Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари совети раиси ўринбосари лавозимига

кўтарилган Собир Камоловнинг ташкилотчилик, бошқарувчанлик ва етакчилик сифатларини алоҳида қайд этиш лозим. Бундан ташқари, Собир Камолов номзоди Нуриддин Муҳитдиновдан анча олдин, аниқроғи 1950 йил апрелдаёқ Ўзбекистон КП МК Сиёсий Бюроси мажлисида республиканинг биринчи сиёсий раҳбарлигига кўрсатилган эди: “Ўзбекистон КП МК биринчи котиблигига бошқа одамни тавсия қилиш мумкин. Мисол учун Камолов – Фарғона обкоми секретари. Узоқ йиллар партия сафида ишлаган. Ўтган йилда олий партия макбатини тамомлади. Оммани уюштириш, тажрибасига эга, партия ишини яхши тушунади. Камчиликларга танкидий руҳда қарайди, турли масалаларни ҳал қилишда мулаҳозали, принципиал, объектив, камтар. Фикримча, унинг номзоди энг маъқул бўларди”[13, 71-в.].

Шу каби фикрлар Мансур Мирзааҳмедов сиёсий фаолиятига ҳам таълуқли дейиш мумкин. Доналд Карсл Мансур Мирзааҳмедовнинг сиёсий карьераси ўсишида Нуриддин Муҳитдиновнинг ўрни катта бўлганини қайд этади. Бироқ, Усмон Юсупов (фарғоналик) раҳбарлиги даврида ҳам М.Мирзааҳмедовга катта ишонч билдирилган эди. Мирзааҳмедов Мансур Зиёевич 1909 йил Қозоғистон ССРнинг Туркистон шаҳрида туғилган. У 1941-1949 йилларда Усмон Юсупов қўл остида Ўзбекистон Компартияси МК секретари сифатида фаолият юритади. 1949 йил КПСС МК хузуридаги Олий партия мактабининг сиртки бўлимини тугатади. 1949-1956 йилларда Ўзбекистон Компартияси Андижон вилоят комитетининг биринчи секретари лавозимида ишлайди. У 1958 йил январдан 1959 йил мартгача Ўзбекистон ССР ҳукуматида раҳбарлик қилади.

Хорижий тадқиқотларда Ўзбекистон ССРнинг давлат бошқарув органи, уларнинг сиёсий ҳаётдаги ўрнига ҳам эътибор қаратилган. Хусусан, профессор Доналд Карлисл Шароф Рашидовнинг Олий Совет Президиуми раиси лавозимини эгаллашига қуйидагича муносабат билдирган: “Гарчи бу лавозимнинг нуфузи унчалик юқори бўлмасада, Шароф Рашидовнинг карьерасида бу ўсишни аниқларди”[1, Р.106.]. Қайд этиш лозимки, Ўзбекистон ССР олий Совети Президиуми Ўзбекистон ССР Конституциясига кўра давлатнинг олий бошқарув органи сифатида қайд этилган бўлсада, амалда у рамзий характерга эга эди.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, хорижлик олимларнинг тадқиқотларида Ўзбекистон ССР сиёсий элитасида маҳаллийчилик омили кучли бўлгани урғуланади. Бироқ, мазкур қарашни инкор этмаган ҳолда, айрим раҳбарларга нисбатан бундай фикрлар етарлича асосларга эга эмас дейиш мумкин. Чунки, юқорида номлари саналган Собир Камолов, Мансур Мирзааҳмедовлар Усмон Юсупов (фарғоналик) даврида ҳам, Нуриддин Муҳитдинов (тошкентлик) раҳбарлиги вақтида ҳам Ўзбекистон сиёсий ҳаётида ўз ўрнига эга кадрлардан ҳисобланган.

Ўзбек сиёсий элитасини ўрганиш бўйича нисбатан янги тадқиқотларни шведиялик олим Николас Норлингнинг “Совет Ўзбекистонидан партия муаммолари ва фракциявийлик. Коммунистик Партия архиви мисолида” номли китобида[4, Р.53.] учратиш мумкин. Николас Норлинг 2014 йил Жон Хопкинс университетида (Балтимор, АҚШ) “Афсона ва ҳақиқат: Совет Ўзбекистонининг сиёсатчилари” мавзусидаги диссертацияни химоя қилиб, фалсафа доктори илмий даражасини олган. У қарийб 100 йиллик даврда (1917 йилдан бошлаб 2012 йилгача) фаолият юритган давлат ва сиёсат арбоблари ҳақида Россия архивлари (РГАСПИ, РГАНИ, ГАРФ)дан маълумотлар тўплаган. Хусусан, унинг китобида ўзбек совет элитасининг XX аср 50-йилларида раҳбарлик қилган кўпгина вакиллари – Усмон Юсупов, Абдужаббор Абдурахмонов [6], Абдураззоқ Мавлонов, Амин Ниёзов, Нуриддин Муҳитдинов, Собир Камолов, Мансур Мирзааҳмедов, Ориф Алимов[9], Шароф Рашидов ва бошқалар ҳақида маълумотлар мавжуд. Н.Норлинг ҳар бир давлат ва сиёсат арбобининг сиёсий портретига батафсил тўхталишга ҳаракат қилган. Жумладан, Абдужаббор Абдурахмонов ҳақида шундай дейди: “Абдурахмонов кўплаб совет

раҳбарлари сингари қуйи бўғиндан чиққан бўлиб, Марғилон, Фарғона, Қўқон, Янгийўл район партия ташкилотлари, Бухоро обкоми лавозимларида ишлаган. Республиканинг 3 та иқтисодий-тарихий марказларида ишлаб тажриба тўплаган Абдурахмонов, Сталиннинг “тозалаш” сиёсатидан омон қолган камсонли раҳбарлар элитасидан эди”[4, P.49].

Шунингдек, 1950-йилларнинг энг кўзга кўринган сиёсий арбобларидан бири бўлган Нуриддин Муҳитдинов ҳақида ҳам қизиқарли фикрлар учрайди. “Нуриддин Муҳитдинов, кўпгина тошкентлик сиёсатчилардан фарқли равишда ўз карьерасига Фарғона вилоятида асос солган эди. 1917 йилда туғилиб, 1942 йилда партия сафига кирган Муҳитдинов, кейинчалик 1948 йилда Наманган обкомининг секретари, 1948-1950 йилларда Наманган обкомининг биринчи секретари бўлади”[4, P.58.]

Нуриддин Муҳитдиновнинг хотираларида қайд этилишича, унинг дастлабки сиёсий фаолияти Фарғона водийсидан эмас, балки, Бухоро вилоятдан бошланган[10, –Б.88-92.]. Н.Муҳитдинов 1938 йилда Москвадаги савдо кооператив институтини тамомлаб Тошкентга қайтиб келгач, Бухорога йўлланма олади. 21 ёшли Н.Муҳитдинов Бухоро вилоят матлубот союзи кадрлар бўлими бошлиғига ўринбосар ҳамда Шофиркон туманидаги ўқув комбинатининг раҳбари сифатида иш бошлайди [11,–Б.28].

Рус тилини яхши билган Н.Муҳитдинов тез орада вилоят раҳбарларининг эътиборига тушади. Хусусан, 1938 йилда Бухоро вилояти компартиясининг ўша вақтдаги биринчи котиби Халил Турдиев олиб борган комсомолларининг конференциясида рус ва ўзбек тилларида таржимонлик қилади. Мазкур конференциядаги фаол иштироки сабабли вилоят комсомол ташкилотининг тафтиш комиссияси раҳбари этиб сайланади ва Ўзбекистон комсомолларининг съездига қатнашиш имкониятига эга бўлади. Бухоролик делегатлар таркибиде Тошкентга келган ёш раҳбар ўшанда биринчи бор Ўзбекистон Компартияси МК биринчи секретари Усмон Юсупов билан учрашади ҳамда мазкур ҳол унинг келгуси фаолиятида муҳим ўрин тутади.

Швециялик олим Николас Норлинг Мансур Мирзааҳмедов ва Абдураззоқ Мавлонов ҳақида тўхталар экан, уларнинг Қозоғистонда туғилгани ва қозоқ миллатига мансуб эканлигига ҳамда Усмон Юсуповнинг қўллаб-қувватлаши асосида кўтарилганига эътибор қарагади[4, P.53.].

Бирок, Нуриддин Муҳитдиновнинг хотираларида уларнинг миллати ўзбек бўлганлиги таъкидланган. Иккинчи томондан, уларни Усмон Юсупов қўллаб-қувватлагани сабаб муваффақиятга эришгани ҳақидаги фикр ҳам бир томонлама қараш бўларди. Чунки, У.Юсупов кадрлардаги иқтидор ва салоҳиятни илғай оладиган инсон бўлганини инобатга олсак, М.Мирзааҳмедовга ҳам у томонидан ишонч билдирилган эди.

Нисбатан янги тадқиқотлар рўйхатига италиялик олим, сиёсий тарих бўйича фалсафа доктори (PhD) Риккарда Марио Куччиолани киритиш мумкин. Италиянинг Лукка шаҳридаги “IMT School for Advanced Studies Lucca” (Лукка шаҳридаги илғор тадқиқотлар мактаби) университетининг ўқитувчиси ҳисобланмиш Р.Куччиола 2015 йил май-июнь ойларида Ўзбекистон ФА Тарих институтида ҳам малака оширган. Куччиола Ўзбекистон ССРнинг XX аср 50-йилларидаги раҳбарлари, хусусан Шароф Рашидов фаолиятини ҳам тадқиқ этган[5, P.189.].

Тарихдан маълумки, Хрушчёв “иликлиги” даврида СССР ташқи сиёсий фаолиятида катта ўзгаришлар рўй беради. Ана шу тарихий жараёнларда ўзбекистонлик раҳбарлар Н.Муҳитдинов, Ш.Рашидовлар Совет Иттифоқининг ташқи алоқаларига кенг жалб қилинади. Шарқ мамлакатлари хусусан, Миср билан муносабатларда Шароф Рашидовнинг хизматларини таъкидлаш ўринли. Куччиоланинг таъкидлашича, СССР раҳбарлари Шароф Рашидовга турли халқаро миссияларни бажаришни юклаган. Жумладан, СССР Олий Совети Президиуми раиси К.Ворошилов Шароф Рашидовдан Миср президентини Ўзбекистонга таклиф қилишни сўраган: “Сиз Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми

раиси сифатида шуни айтишга, агар Президент Жамол Носир Совет Иттифокига ташриф чоғида Ўзбекистонга ҳам келса Мисрга маданий, тарихий ва этнографик хусусиятлар жиҳатдан яқин бўлган аҳоли вакиллари билан учрашади”[5, P.189.].

Хулоса қилиб айтганда, 1953 йил март ойида Сталиннинг вафот этиши ҳамда Н.Хрушчёвнинг ҳокимият тепасига келиши Ўзбекистон ССР сиёсий ҳаётида ҳам кўплаб ўзгаришларни бошлаб берди. XX аср 50-йилларида Ўзбекистон ССР сиёсий элитасида кўплаб янги номлар пайдо бўла бошлади. Улар нафақат Ўзбекистон, балки Москва юқори доираларида ҳам ўз ўрни ва нуфузига эга эди. Ўта мураккаб ва зиддиятли даврда, Марказнинг кучли босими ва назорати остида ишлаган сиёсий лидер ҳамда раҳбарлар имконият даражасида Ўзбекистон ССРнинг миллий манфаатларини ҳам ҳимоя қилишга ҳаракат қилишди. Шу жиҳатдан, Ўзбекистон ССР сиёсий элитаси фаолияти хорижий тадқиқотларнинг диққат марказида бўлиб келмоқда. Мазкур хорижий тадқиқотларда ўзбек сиёсатчилари, давлат ва жамоат арбобларининг фаолияти атрофлича таҳлил қилинади. Айрим ҳолларда, масалага бир томонлама ёндашув, етарли маълумотларга эга эмаслик кўзга ташланади. Шунга қарамай, Ўзбекистон ССР бошқаруви тарихида, давлат ва сиёсат арбобларининг серкирра фаолиятини ёритишда ушбу тадқиқотлар муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Donald S. Carlisle. The Uzbek power elite: Politburo and secretariat (1938–83), Central Asian Survey, 5:3-4.
2. Edward A. Allworth. The modern Uzbeks. California, 1990.
3. Irwin Steven. The ethnic and political determinants of elite recruitment in the Soviet national republics: The Uzbek Soviet elite, 1952-1981. Ph.D. dissertation. Columbia University, USA, 1984.
4. Nicklas Norling. Party Problems and Factionalism in Soviet Uzbekistan: Evidence from the Communist Party Archives. Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program, 2017.
5. Riccardo Mario Cucciolla. Sharaf Rashidov and the international dimensions of Soviet Uzbekistan // Central Asian Survey, Volume 39, 2020. Issue 2.
6. А. Абдурахмонов. 1946-1950 йилларда Ўзбекистон ССР Министрлар Совети раиси, 1954-1956 йилларда Давлат режа комитети раиси бўлиб ишлаган.
7. Зайнаб Муҳаммад Дўст. “Эдвард Оллвортнинг “Замонавий ўзбеклар” китоби: “Эски ва янги замонавийлик” // www.uzanalytics.com.
8. М. Мирзааҳмедов 1958-1959 йилларда Ўзбекистон Министрлар Совети раиси бўлиб фаолият юритган.
9. О. Алимов 1952-1956 йилларда Тошкент вилоят партия комитетининг биринчи котиби, 1959-1961 йилларда Ўзбекистон ССР Министрлар Совети раиси.
10. Рашидов Ш. Бухородан бошланган доврўғли йўл (Нуриддин Муҳитдинов сиёсий портретига чизгилар) // “Бухоронинг жаҳон маданиятидаги ўрни” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. – Бухоро.
11. Ражабов Қ. Халққа бахшида умр (Н. Муҳитдиновнинг нурли сиймосига чизгилар) // “Muhofaza +”. 2019. № 1.
12. С. Нуриддинов 1956-1959 йилларда Тошкент вилоят партия комитетининг биринчи котиби
13. Ўзбекистон Президенти администрацияси архиви 58-фонд, 26-рўйхат, 9-иш.